

**KLÁRA PINEROVÁ
MICHAL LOUČ
KRISTÝNA BUŠKOVÁ**

VĚZENÍ JAKO ZRCADLO SPOLEČNOSTI

**NEROVNÝ SOBOJ
VĚDY, POLITIKY A HUMANITY
1965-1992**

Vězení jako zrcadlo společnosti

Nerovný soubor vědy, politiky a humanity
1965-1992

Klára Pinerová
Michal Louč
Kristýna Bušková

Recenzovali: PhDr. Ondřej Hladík
PhDr. Prokop Tomek, Ph.D.

Tato kniha je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci juniorského grantu GA ČR reg. č. 17-26073Y, „Proměny vězeňství v českých zemích v letech 1965-1992. Systémové a individuální adaptace“.

Vydaly
Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1

Ústav pro studium totalitních režimů
Siwiewcova 2, 130 00 Praha 3

Praha 2021

Redakce Marie Bernardová
Jmenný rejstřík Václav Žák
Překlad resumé Hynek Zlatník
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2021
© Ústav pro studium totalitních režimů, 2021

ISBN 978-80-246-4926-9 (Karolinum)
ISBN 978-80-88292-91-3 (Ústav pro studium totalitních režimů)
ISBN 978-80-246-4927-6 (pdf, Karolinum)
ISBN 978-80-88292-93-7 (pdf, Ústav pro studium totalitních režimů)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Poděkování	9
Úvod	11
Prameny a literatura	28
Orální historie	37
Terminologická poznámka	39
<hr/>	
1. Milníky ve vězeňství po druhé světové válce	41
Retribuce a nenávist ke všemu německému	41
Sebesovětzice československého vězeňství	44
Vyrovňávání se s minulostí	54
Turbulentní roky 1968 a 1969	58
Modernizace versus represe	63
Chaos v demokratizaci	71
<hr/>	
2. Tendence ve vězeňství	86
Práce a kolektiv jako základ pro převýchovu vězně a výchovu socialistického dozorce	86
Proměny účelu trestu a přístupu k politickým vězňům	90
Převýchova kriminálního vězně	108
Ideální příslušník SNV	152
Profesionalizace a modernizace vězeňství	179
Expertizace a penologický výzkum	180
Profesionalizace vězeňského personálu	187
Dopady expertizace v praxi	198
Vězeň jako lidská bytost	200
„Socialistický humanismus“	202
Koncept lidských práv	210
Pokusy o změnu paradigmatu	221
Mezi represí a humanizací	229
<hr/>	
3. Vězeňská Každodennost	233
Vazební intermezzo	236
Pět bolestí z uvěznění	244
Ztráta svobody	245

Ztráta autonomie	256
Materiální nedostatek	265
Citové strádání	268
Nedostatek bezpečí	270
Mechanismy moci	273
Pilíře moci	275
Vězeňská hierarchie	299
Političtí vězni	307
Mechanismy adaptace	316
Formy úniku	318
Formy odporu	323
Stínová ekonomika	343
Komunikace	351
Zábava a umění	359
Sebepoškozování	366
Propuštění	370
Mikrokosmos světa za mřížemi	372
<hr/>	
4. Zaměstnanci jako nositelé odlišného smyslu své práce	378
Psychologický pohled na fungování narativů	385
Zaměstnanci zastávající hodnoty politicko-ideologického společenského narativu	390
Přetrvávající víra v tři pilíře „převýchovy“	392
Vězni jako objekty, nikoliv lidské bytosti	396
Kritika psychologů a psychologických přístupů k odsouzeným	400
Spravedlnost podle hodnot politicko-ideologického narativu	403
Kritika současných poměrů	404
Poslušní systému, v nitru však humanisté	405
Objekty nápravy vs. lidské bytosti	408
Retribuce a hierarchie vs. reedukace a hledání příčin	409
Střet se zastánci politicko-ideologického narativu	410
Prokazování loajality systému	414
Doba her a zranění	416
Současný pohled na vězeňství	418
Humanisticky orientovaní zaměstnanci: Systémoví odpadlíci	419
Bez záštity technokratického narativu	420
Neoficiální činnost	422
Tři společenské narativy – tři přístupy k odsouzeným – tři životní adaptace	424
<hr/>	
Závěr	431
<hr/>	
Summary	437
Seznam NVÚ v roce 1981	440

Tabulky	442
Seznam zkratk	449
Archivy a literatura	452
Zdroje obrazového doprovodu	470
Jmenný rejstřík	473

PODĚKOVÁNÍ

Rádi bychom poděkovali všem, kteří nám v průběhu projektu a psaní knihy nejen pomáhali a podporovali nás, ale také kladli důležité otázky, jež nás vedly k hlubšímu zamyšlení nad tématem vězeňství v období tzv. normalizace a následné demokratizace v devadesátých letech. Velký dík patří našim kolegům a přátelům, s nimiž jsme problematiku československého vězeňství mnohokrát diskutovali. Jmenovitě musíme poděkovat pracovníkům z Kabinetu dokumentace a vzdělávání Vězeňské služby ČR, a to Aleši Kýrovi, Aleně Kafkové a Ondřeji Hladíkovi, kteří se tomuto tématu již dlouhodobě věnují a s nimiž jsme měli možnost nejen vyjasňovat naše výzkumné otázky, ale navíc nám poskytli množství dobových materiálů. Velký dík patří též Tomáši Bursíkovi a Prokopu Tomkovi, kteří nám poskytli archivní materiály z doby, kdy se tématem intenzivně zabývali.

Náš výzkum by nebyl možný bez možnosti zkoumat doposud nezpracované fondy Ministerstva spravedlnosti a Správy Sboru nápravné výchovy. Z tohoto důvodu bychom rádi poděkovali archivářkám Aleně Šimánkové, Karolíně Šimůnkové a Miroslavě Buriánkové. Dále děkujeme nespočtu pracovníků z Archivu bezpečnostních složek, kteří nám vždy vyhledali a připravili požadované dokumenty. Množství dobových časopisů, především Bulletinů SNV ČSR a Zpravodaje SNV se nacházelo v knihovně Akademie Vězeňské služby ČR. Za jejich poskytnutí děkujeme knihovnicím Ivaně Baliharové a Janě Kozákové, rovněž vedení Generálního ředitelství Vězeňské služby ČR a Akademii Vězeňské služby ČR mnohokrát děkujeme za možnost využít obrazové dokumentace do této knihy. Nechceme opomenout také Lubomíra Bajcuru z Akademie Vězeňské služby ČR, jenž s námi konzultoval projekt v jeho počátcích.

V rámci výzkumu jsme uskutečnili množství rozhovorů s pamětníky jak z řad tehdejších vězeňských pracovníků, tak politických a kriminálních vězňů. Za jejich čas a ochotu podělit se o zážitky a zkušenosti jim patří velký dík. Jmenovitě děkujeme Aleši Březinovi, Jaroslavě Divišové, Milanu Hulíkovvi, Zdeňku Kovaříkovi, Danielu Langhansovi, Aleně Marešové, Kamile Meclové, Jiřímu Mezníkovi, Václavu Mikotovi, Petru Pospíchalovi, Františku Stárkovi, Anně Šabatové a Petru Uhlovi. Děkujeme i všem narátorům, kteří si přáli zůstat v anonymitě. Tyto rozhovory bychom nemohli realizovat bez pomoci nespočtu osob, které nám zprostředkovaly kontakty. Jmenovitě děkujeme

řediteli věznic Kuřim Petru Juříčkovi, řediteli Janu Hladíkovi a Radce Šmucrové z vazební věznic Liberec, Gabriele Kabátové z neziskové organizace Prison Fellowship, Petrovi Zelenkovi z Probační a mediační služby Rakovník, bývalé politické vězeňkyni Anně Šabatové, historičce Ireně Cejповé a pracovníkům spolku Rubikon Centrum Karlovy Vary.

Během trvání projektu jsme měli možnost téma diskutovat s kolegy z Ústavu pro studium totalitních režimů, doktorandy z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a s historiky, sociology a odborníky z dalších oborů. Především bychom chtěli poděkovat Františku Bártíkovi, Muriel Blaive, Tomáši Bursíkovi, Barboře Čihákové, Lukáši Dirgovi, Jiřímu Hlaváčkovi, Konradu Jarauschovi, Romanu Johnovi, Padraicu Kenneymu, Anně Müller, Michalovi Pullmanovi a Prokopu Tomkovi.

Jsme velmi vděční také svým partnerům a partnerkám Milanu Bednářovi, Petře Loučové a Radanu Haluzíkovi za jejich podporu v průběhu celého projektu. Všichni nás nejen podporovali, ale také s námi diskutovali první závěry a rozvíjeli naše teze.

Tato kniha by také nikdy nemohla být napsána bez finanční pomoci GA ČR a podpory Ústavu pro studium totalitních režimů.

ÚVOD

Vězení je instituce, která je posledním článkem orgánů trestního řízení. Jejím základním úkolem je chránit společnost před deviantními, a tím i nebezpečnými jedinci. Je však také nástrojem disciplinace jedinců, kteří se za vězeňskými zdmi nacházejí, a představuje prostředí poskytující pozoruhodný vhled do řady sociálních fenoménů. Existuje totiž jen málo míst, kde lze jasně sledovat vztah mezi nátlakem a institucí, vztah, v němž jsou živě manifestovány následky moci a bezmoci a v němž se skupiny rozdílných hodnot a zájmů nacházejí v takové blízkosti. Není tudíž žádným překvapením, že studium této instituce nabízí rozličná témata, kterými se zabýval bezpočet vědců z různých vědeckých disciplín. Zkoumali například proces přeměny svobodného člověka ve vězně a jeho adaptaci na represivní prostředí¹, vězeňskou společnost, její dynamiku a boj o dominanci² nebo vězeňství a trestání jako proměnu sociálních a teoretických mechanismů ve společnosti³. Vězeňstvím se zabývali a zabývají historici, psychologové, sociologové, filozofové, geografové či literární vědci, kteří přinesli množství poznatků, jež nás nutí přemýšlet nejen nad vznikem této instituce, ale také nad jejím účelem, fungováním či důsledky její existence pro společnost nebo samotné potrestané.

Historií československého vězeňství ve druhé polovině 20. století se doposud věnovali převážně historikové, kteří ponejvíce poukazovali na jeho represivní charakter. Vzniklo množství inspirativních knih a studií (blíže v části týkající se literatury), které vývoj československého vězeňského systému rozdělují často do dvou období. Na padesátá léta, kdy represe ve vězení i ve společnosti dosáhla svého pomyslného vrcholu a političtí vězni a vězeňkyně v pracovních táborech a věznicích okusili násilí nejružnějšího charakteru; a na léta období tzv. normalizace, kdy se šikana a represe do

1 GOFFMAN, Erving: *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Penguin Books, Harmondsworth 1968.

2 SYKES, Gresham M.: *The Society of Captives. A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton University Press, Princeton 1958; CLEMMER, Donald: *The Prison Community*. Rinehart, New York 1958; CRESSEY, Donald R. – KRASSOWSKI, Witold: Inmate Organization and Anomie in American Prisons and Soviet Labor Camps. *Social Problems*, 1957, roč. 5, č. 3, s. 217–230; IRWIN, John – CRESSEY, Donald R.: Thieves, Convicts and the Inmate Culture. *Social Problems*, 1962, roč. 10, č. 2, s. 145–155.

3 FOUCAULT, Michel: *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*. Dauphin, Praha 2000.

vězení opět navrátily. Naopak šedesátá léta jsou ve výzkumu spíše opomíjena a považována za určitý předěl, neboť období demokratizace společnosti bylo chápáno jako odchylka, která jako by neměla nic společného s celým čtyřicetiletým obdobím vlády komunistické strany v Československu. Zatímco knihy zabývající se padesátými lety jsou nesený v podobném narativu, v němž je vývoj vězeňství v Československu považován za výrazný odklon od humanismu z prvorepublikového období, knihy a studie zkoumající období tzv. normalizace se ve svých perspektivách rozcházejí. První část publikací poukazuje na represí a šikanu vězňů a zvýrazňuje neustálou kontrolu nad odsouzenými. Druhá část se naopak zaměřuje na provedené dílčí reformy, příchod psychologů a pedagogů do vězení nebo využívání nových výzkumných metod, které naopak československé vězeňství obohatilo. Především činnost Výzkumného ústavu penologického a role jejího zakladatele Jiřího Čepeláka je výrazně vyzdvihována. Tyto dva narativy, reprezentující perspektivy dvou skupin pamětníků (bývalí političtí vězni a bývalí nebo současní pracovníci ve vězeňství), stojí v opozici a zdá se, jako by vyprávěly dva odlišné příběhy o československém vězeňství. Přesto se jedná o dvě strany jedné mince, a tak je otázkou: Lze vyprávět příběh, který by oba narativy spojoval? Jak můžeme na československé vězeňství v období tzv. normalizace skutečně pohlížet? Jakou roli vězeňství ve společnosti v tomto období sehrálo?

Předkládaná kniha je dílem tří autorů, kteří se seznámili několik let před jejím vznikem ve Spolku Politických vězňů. Všechny tři pojí zájem o politické vězně, život ve vězení a vězeňství obecně, nicméně každý vystudoval jinou specializaci. Klára Pinerová je historičkou, Kristýna Bušková psychologkou a Michal Louč sociálním antropologem a orálním historikem. V minulosti jsme se věnovali spíše osudům politických vězňů vězněných v padesátých letech a jejich potomkům, nicméně jsme neustále zjišťovali, že nelze uzavřít výzkum o československém vězeňství prezidentskou amnestií v roce 1960, jak se často děje. Uvědomovali jsme si, že zkušenost politických vězňů z období počátečního období diktatury komunistické strany je na jednu stranu odlišná od zkušenosti vězňů z období tzv. normalizace, na druhou stranu si obě skupiny odnesly z těchto míst těžké šrámy v podobě traumat a depresí a vězeňská zkušenost je ovlivnila na celý život. Z tohoto důvodu jsme se rozhodli vězeňství v českých zemích blíže prozkoumat i v následujícím období. Naše rozdílné odborné zkušenosti nebyly na škodu, právě naopak. Interdisciplinární přístup nás vedl ke kladení odlišných otázek, k propojování různých rovin a k různorodým závěrům, k nimž by nás jen znalosti z našich jednotlivých specializací stěží přivedly. Zároveň nás čekalo množství ústupků v rámci metodologie a terminologie, která je v každém oboru jinak používána. Předkládaná kniha nepodává celistvý obraz vývoje vězeňství v českých zemích, na to by rozsah této publikace zdaleka nepostačoval. Mnohá témata jsou v ní buď naznačená, nebo v ní nejsou vůbec analyzována. Naším cílem

bylo především poukázat na kontinuity a diskontinuity českého vězeňství a analyzovat, jak se hlavní tendence prosazované na nejvyšších úrovních vězeňské administrativy projevovaly v samotných věznicích. Zajímalo nás také, jak se kriminální a političtí vězni či vězeňský personál adaptovali na nové prostředí a zároveň jak byla zkušenost různých aktérů ve vězeňství vytvářena. Na rozdíl od předcházejících výzkumů se nezaměřujeme pouze na zkušenost politických vězňů, ale díky rozhovorům vedeným metodou orální historie také na kriminální vězně a na vězeňské pracovníky (dozorce, psychology, pedagogy a lékaře). To nám pomohlo pohlížet na vězeňství komplexně a popsat nejen všudypřítomnou represi, ale také analyzovat reformy, které jsou s obdobím šedesátých let a s následujícím desetiletím neodlučně spjaty.

Již na počátku výzkumu bylo zřejmé, že časově ho nelze situovat mezi tradiční milníky československých dějin. Sice by na jedné straně mohlo být logické, kdybychom naše vyprávění a následnou analýzu zahájili rokem 1968, tedy obdobím, kdy se československá společnost probudila a kdy začal čas horečnaté aktivity nasměrované k demokratizaci, a ukončili ho rokem 1989. V počátečních fázích bádání jsme ovšem zjistili, že mnohé změny byly učiněny ještě před těmito mezníky. Nakonec jsme zvolili časové ohraničení roky 1965 a 1992, což nám zároveň umožnilo zkoumat vězeňství v období tzv. normalizace na zlomech, a lépe tak pochopit jeho vývoj.

Zvolené roky patřily mezi důležité legislativní milníky, které završily dlouhodobé procesy, které jim předcházely. Jak blíže ukážeme, na konci padesátých let v československém vězeňství nastal odklon od třídního pojetí trestu. Tyto postupné změny byly završeny zákonem č. 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody. V druhé polovině šedesátých let bylo vězeňství vedeno ve smyslu sebereflexe, profesionalizace a humanizace, přičemž tyto pozitivní změny byly přerušeny vpádem vojsk Varšavské smlouvy. Po roce 1989 došlo k dalším změnám, které byly završeny zákonem č. 555/1992 Sb., o Vězeňské službě a justiční stráží České republiky, který zásadním způsobem reformoval organizaci, řízení a výkon českého vězeňství. Zároveň byla ve stejném roce zpracována nová koncepce vězeňství, která tento rezort nasměrovala novým směrem na základě humánních tradic. Oběma legislativním krokům, které jsou zde prezentovány jako zásadní počiny, ovšem předcházely dlouhé roky vyjednávání na pozadí společenských a politických změn, a proto jsme se zvláště v historickém výkladu nemohli vyhnout výzkumu a analýze určitých témat již od padesátých let. Ukázalo se, že tendence v československém vězeňství nelze dostatečně analyzovat bez znalosti změn provedených během padesátých let.

V historiografii vězeňství můžeme najít kromě pozitivistického a v českém případě nejužívanějšího přístupu dvě metodologická pojetí, která ji pomáhají uchopit a analyzovat. Vždy záleží na úhlu pohledu, který daný historik zvolí. Pokud se zaměří na každodennost a vězeňskou subkulturu,

je často inspirován prací kanadského sociologa Ervinga Goffmana, který na vězeňství pohlížel jako na totální instituci. Tento sociologický termín označuje formy institucí, v nichž jsou všechny stránky života sociálního aktéra podřízeny a řízeny pravidly platnými v těchto institucích. Jedinci tu jsou po dlouhou dobu izolováni, jejich individualita je potlačena a jejich životy jsou řízeny vedením těchto organizací. Totální instituce, jak je ve své práci pojímal E. Goffman, existovaly v sociálním vakuu, bez sociálního konfliktu a bez vztahu k aktuální ideologii nebo dogmatu. Podobné závěry ostatně v padesátých letech učinili také dva nejvýznamnější američtí sociologové Donald Clemmer⁴ a Gresham M. Sykes⁵, kteří jsou dodnes hojně citováni. Oba jsou zakladatelé deprivacího modelu, který předpokládá, že vězeňská společnost se vyvíjí v závislosti na deprivacích po příchodu do vězení.

Jiným přístupem je pojímat instituci vězeňství jako součást společenského uspořádání. Instituci, na níž lze sledovat proměny společenských diskurzů, což ostatně velmi dobře demonstroval Michel Foucault v knize *Dohlížet a trestat*⁶ nebo John Pratt, který se zaměřil na proměnu trestů v souvislosti s proměnou diskurzu civilizovanosti.⁷ V případě využití tohoto metodologického přístupu historici, sociologové či antropologové přicházejí se zcela jinými závěry. Vězeňství vidí jako závislé na společenském kontextu a přístup k odsouzeným je v něm utvářen vládnoucími diskurzemi. Zatímco přístup ovlivněný studiemi E. Goffmana umožňuje pochopit to, jak vězeňská společnost funguje, jaká pravidla v ní vládou a jak se sociální aktéři adaptují na prostředí, přístup prosazovaný filozofem a historikem M. Foucaultem ukazuje sociální změnu.

Z výše napsaného si lze učinit závěr, že instituci vězení lze analyzovat a zkoumat ze dvou perspektiv: jako instituci mající vlastní roli ve společnosti a jako instituci s vlastním světem a společností, která je tvořena specifickými podmínkami vycházejícími ze samotné podstaty jejího účelu. V našem výzkumu jsme se rozhodli oba přístupy propojit. Chceme ukázat nejen na to, jak společenský a politický kontext zasahoval do plánů a samotné činnosti vězení jakožto systému, ale také jak se tyto proměny projevovaly na vnitřním životě ve vězení, v přístupu k odsouzeným, jak se proměňovaly adaptační strategie nejen vězňů, ale také vězeňského personálu. Vězeňství a společnost se v příběhu, který budeme vyprávět, jeví jako dvě propletené entity. Změny ve společnosti jako by se odrážely ve vězení, v přístupu k odsouzeným a v pochopení role vězení jako takové. Často by se v tomto případě dalo s nadsázkou

4 CLEMMER, D.: *The Prison Community*.

5 SYKES, G. M.: *The Society of Captives*.

6 FOUCAULT, M.: *Dohlížet a trestat*.

7 PRATT, John: *Punishment and Civilisation. Penal Tolerance and Intolerance in Modern Society*. SAGE Publications, London 2002.

užít výroku jednoho z našich narátorů: „Člověk pozná domácnost podle toalety a společnost podle vězení.“ V našem výzkumu tedy vycházíme z přesvědčení, že vězení není institucí, která by se vyvíjela mimo politický, ekonomický nebo společenský kontext. Podle našeho názoru je úloha vězení konstruována a utvářena dominantními společenskými narativy, které mimo jiné ovlivňují přístup vězeňského personálu k odsouzeným. Je to instituce, která je unikátním sociálním a morálním prostředím, jehož praktiky reflektují širší sociální vzory.

K pochopení společenských změn a jejich přenosu do fungování vězeňství jsme se rozhodli využít narativního přístupu, který je pevně zakotven ve všech disciplínách našeho zaměření. V knize využíváme především koncepty společenského (též master narativ) a individuálního narativu. Pomocí narativní analýzy zkoumáme, jak společenské narativy (politicko-ideologický, technokratický a humanistický) ovlivňovaly vězeňství v českých zemích, účel trestu a přístup k odsouzeným, a jak byly přijímány či odmítány jednotlivými aktéry a včleňovány do jejich individuálních narativů. Na úvod je potřeba zmínit, že narativy nepovažujeme pouze za způsob vyjádření či popis dané situace. Vycházíme ze skutečnosti, že člověk přemýšlí, vnímá, představuje si a dělá morální rozhodnutí pod vlivem narativních struktur.⁸ Díky tomu, že o něčem vyprávíme, dáváme současnosti, minulosti i budoucnosti určitý smysl, který v jiných narativních strukturách může být zcela odlišný.⁹ Využívání daných společenských narativů v určité době nám umožňuje pochopit, proč docházelo v určitém období k různým změnám.

Narativ je velmi často označován jako mluvený nebo psaný záznam spolu souvisejících událostí.¹⁰ Je to interpretační nástroj, kterým lidé dávají jednotlivým událostem smysl a koherentnost.¹¹ Narativ lze však vidět v daleko komplikovanější podobě, a to zprvč jako prezentaci skutečných událostí ve světě jako příběh, který jim dává koherentnost, nebo zadruhé jako vysvětlení či interpretaci jednotlivých událostí ve spojitosti s určitou teorií, ideologií nebo úhlem pohledu. Existují tak různé narativy kapitalismu nebo marxismu. Tato poslední definice je našemu pojetí nejbližší.

8 SARBIN, Theodore R.: The Narrative as a Root metaphor for Psychology. In: SARBIN, Theodore R. (ed.): *Narrative Psychology. The Storied Nature of Human Conduct*. Praeger Publishers, New York 1986, s. 3–21, konkrétně s. 8.

9 Narativní způsob myšlení je pro lidi primární, díky němu dávají smysl světu, ve kterém žijí (jeho mezilidské, společenské, politické a kulturní realitě), a tím ho narativně konstruují. BRUNER, Jerome Seymour: *Acts of Meaning. Four Lectures on Mind and Culture*. Harvard University Press, Cambridge, Mass 1990.

10 Narrative. *Oxford Dictionary of English*. Oxford University Press, New York 2010.

11 SHWEDER, Richard A. – GOODNOW, Jacqueline J. – HATANO, Giyoo – LeVINE, Robert A. – MARKUS, Hazel R. – MILLER, Peggy J.: The Cultural Psychology of Development. One Mind, Many Mentalities. In: DAMON, William – LERNER, Richard M. (eds.): *Handbook of Child Psychology*. John Wiley & Sons, Hoboken – New Jersey 2006, s. 716–792.

Narativ můžeme nalézt na mnoha úrovních lidského počínání. Pro potřeby našeho výzkumu rozlišujeme dvě hlavní narativní úrovně – společenskou (master narativ) a osobní (individuální narativ). Společenské narativy jsou reprodukovány skrz jednotlivé společenské diskurzy a kulturní produkci. Námi používaný termín společenský narativ je ovlivněn významem termínu master narativ (taktéž v anglickojazyčné literatuře označovaný jako meta narrative, grand narrative), který je používán v současnosti v různých disciplínách od literární teorie po humanitní a sociální vědy, přičemž jeho definice se může odlišovat. V našem podání akcentujeme především jeho společenskou funkci a vliv na utváření pohledu jedinců i celé společnosti na historické události.

V historických vědách, především v historiografii, pojem master narativ zdomácněl v osmdesátých letech a o deset let později začal být používán v německé historické vědě. V českém prostředí je tento pojem používán pouze zřídka.¹² Obecně se jedná o všezahrnující narace, které vysvětlují a zároveň legitimují podobu i složky určité kultury. Kořeny tohoto termínu lze nalézt v postmoderní debatě o narativech a první impuls k jeho formulování lze najít v knize od Haydena Whita¹³, ačkoliv zde ještě tento termín není použit. White ve své knize *Metahistorie* poukázal na to, že historiografii lze spíše považovat za literární žánr a že historik je závislý na jazyku a rétorických tropech.¹⁴ Další zdroj konceptu historického master narativu se nachází ve srovnávacích studiích francouzského sociálního antropologa Clauda Lévi-Strausse¹⁵, který ve svých výzkumech kolonialismu ve Střední a Latinské Americe poukázal na to, že hlasy podrobeného původního obyvatelstva nebo dovezených Afroameričanů v psaných pramenech chybí. Zatímco psané

12 V českém prostředí pojem master narrative využívá především Pavel Kolář, viz: KOLÁŘ, Pavel: Metanarace národních dějin v českém dějepisectví druhé poloviny 20. století. Kontexty vzniku – kontinuita – proměny. In: WESSEL, Martin Schulze a kol.: *In: České soudobé dějiny v diskusí. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2011, s. 89–123*; TÝŽ: *Rewriting National History in Post-War Central Europe. Marxist Syntheses of Austrian and Czechoslovak History as New National Master Narratives*. In: BERGER, Stefan – LORENZ, Chris (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Palgrave Macmillan – Basingstoke, Hampshire – New York 2010, s. 319–340; TÝŽ: *Vertreibung zwischen nationaler Meistererzählung und Deutungspuralität. Der tschechische Vertreibungsdiskurs im Licht geschichtswissenschaftlicher Streitschriften. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2005, roč. 53, č. 10, s. 925–940; SNIEGOŇ, Tomáš. *Historie ve znovuzrozené volné soutěži. Česká a slovenská postkomunistická transformace a její dominantní historické příběhy. Dějiny – Teorie – Kritika*, 2009, roč. 6, č. 2, s. 201–231. Ve slovenském kontextu například HUDEK, Adam: *The Attempt to Construct a Marxist Master Narrative in the Period 1948–1955. Historický časopis*, 2008, roč. 56, Supplement , s. 111–131; TÝŽ: *Najpolitickéjšia veda. Forum Historiae*, 2010, roč. 4, č. 1, s. 1–8; TÝŽ: *Najpolitickéjšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968. Historický ústav SAV, Bratislava 2010*.

13 WHITE, Hayden: *Metahistorie. Historická imaginace v Evropě devatenáctého století*. Host, Brno 2011.

14 Srov. ANKERSMIT, Frank – DOMAŇSKA, Ewa – KELLNER, Hans: *Re-Figuring Hayden White*. University Press, Stanford 2009.

15 LÉVI-STRAUSS, Claude: *Smutné tropy*. Rybka, Praha 2011.

dokumenty zahrnovaly především perspektivu ovládajících, ústní tradice přinášely úplně jiný pohled na dějiny. Na základě tohoto poznání Lévi-Strauss rozlišoval narativ koloniálních pánů (master narrative) a příběhy jejich otroků (slave narrative).¹⁶ Tento pohled byl později přijatý v genderových studiích, a stal se tak nástrojem kritiky dominantních evropocentrických, respektive maskulinních historických obrazů.¹⁷

Pojem master narativ byl následně rozšířen skrz produkci francouzských dekonstruktivistů. Jedním z jejich hlavních představitelů byl Michel Foucault, který se zaměřoval na master narativy z makrohistorického pohledu. V jeho knihách sledoval sílu a jejich koherentnost stejně jako jejich změnu v průběhu času.¹⁸ Za hlavního představitele termínu master narativ je však považován filozof Jean-François Lyotard, který „*termín (meta récit) využil při kritice osvícenské vize v čele s hegelovskou filozofií dějin a historickým materialismem a poukázal na „totalitní“ stránky projektu moderny.*“¹⁹ Lyotard argumentuje, že takové autoritářské univerzalistické narativy se již v postmodernismu nevyskytují. Podle jeho slov se postmodernismus vyznačuje nedůvěrou v master narativy, protože ztrácejí svoji schopnost dávat smysl. Tyto „velké narativy“ jsou tak nahrazovány „malými narativy“ (*petits récits*), které jsou lokální a nenárokují si právo na univerzální status.²⁰ Kritikové ovšem oponují, že existence lokálních narativů může být vnímána jako další master narativ a někteří ji vidí jako evropocentrickou.²¹

16 JARAUSCH, Konrad H. – SABROW, Martin (eds.): *Die Historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2002, s. 14; srov. KLEIN, Kerwin Lee: In Search of Narrative Mastery. Postmodernism and the People Without History. *History and Theory*, 1995, roč. 34, č. 4, s. 275–298, konkrétně s. 277–279.

17 KOLÁŘ, Pavel: Mezi hegemonií a pluralitou. Metanarace německých dějin po roce 1945. *Soudobé dějiny*, 2003, roč. 10, č. 3, s. 334–341, konkrétně s. 335; JARAUSCH, K. H. – SABROW, M. (eds.): *Die Historische Meistererzählung*, s. 15.

18 FOUCAULT, M.: *Dohlížet a trestat*; TÝŽ: *Dějiny šílenství v době osvícenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1994; TÝŽ: *Dějiny sexuality. I, Víle k vědění*. Herrmann & synové, Praha 1999; TÝŽ: *Dějiny sexuality. II, Užívání slasti*. Herrmann & synové, Praha 2003; TÝŽ: *Dějiny sexuality. III, Péče o sebe*. Herrmann & synové, Praha 2003; TÝŽ: *Archeologie vědění*. Herrmann & synové, Praha 2016.

19 KOLÁŘ, P.: Mezi hegemonií a pluralitou, s. 335.

20 LYOTARD, Jean-François: *O postmodernismu. Postmoderno vysvětlované dětem. Postmoderní situace*. Filosofický ústav AV ČR, Praha 1993; KLEIN, K. L.: In Search of Narrative Mastery, s. 279–285; BROWNING, Gary K.: *Lyotard and the End of Grand Narratives*. University of Wales Press, Cardiff 2000.

21 Ve snaze lépe definovat rozdíl mezi termíny master narrative, grand narrative a meta narrative přišel Allan Megill s kategorizací, v níž rozlišuje: mikro narativy jednotlivých událostí, master narativy, které mají za úkol vysvětlit širší segment historie, grand narativ, který tvrdí, že nabízí autoritativní popis historie, a meta narative, který čerpá z některých kosmologií, jako například křesťanství. MEGILL, Allan: „Grand Narrative“ and the Discipline of History. In: ANKERSMIT, Frank – KELLNER, Hans (eds.): *A New Philosophy of History*. University of Chicago Press, Chicago 1995, s. 151–173, konkrétně s. 152–153. V naší knize se této kategorizace neдрžíme a tyto termíny master/grand/meta narativy chápeme jako synonymum.

V historických vědách je pojem master narativ používán především v historiografii, v níž se autoři snaží popsat hlavní příběh dějin. V našem případě ovšem tento termín obohacujeme o pohled psychologů, kteří pomocí master narativu vysvětlují chování lidských individuů, protože ho vnímají jako prostředek, který strukturuje vidění našeho světa, aby byl pro nás srozumitelný a smysluplný. V tomto pojetí master narativ člověku umožňuje naplnění základní lidské potřeby někam patřit. Psycholog Phillip Hamack ji nazývá potřebou „kolektivní solidarity“ neboli snahou přemýšlet a vnímat věci podobně jako ostatní v jeho době a místě.²² Master narativy jsou tedy nositelem smyslu; jejich odraz v produktech dané kultury a jejich přebírání jednotlivci do svých individuálních narativů jim pak dává kontinuitu. Tímto způsobem také jednotlivé master narativy pronikají do „malých narativů“ každodennosti a formují identitu svých nositelů.

Vzhledem k tomu, že kombinujeme historický a psychologický přístup, rozhodli jsme se nahradit pojem master narativ termínem společenský narativ, který podle nás lépe vystihuje jeho použití v knize. Konkrétně pojem společenský narativ chápeme jako implicitně myšlený systém obecných vypravovaných pravidel a kompozičních principů, která se odrážejí v jednotlivých textech, i když většinou zůstávají nevyjádřeny. Jsou ideologicky a kulturně nosné a dávají legitimitu institucím nebo společnostem.²³ Tato obecně vypracovaná pravidla jsou sdílena kolektivně skupinou lidí, kterých se narativ týká, jako například národ, komunita nebo rodina.²⁴ Zásadní pro přijetí společenského narativu skupinou je, aby se její členové s tímto centrálním příběhem identifikovali a vnímali ho jako více méně povinný a důležitý pro svou existenci. Díky tomu tak mají potřebu ho zaintegrovat do svého individuálního narativu.

Každý ze společenských narativů přitom v sobě nese určitý hodnotový systém.²⁵ Obsahuje emoční náboj, přesvědčení založená na konkrétních myšlenkách a nese v sobě motivaci k určitému chování a postojům. Konkrétní myšlenky a přesvědčení obsažené v narativech vedou ke konkrétním emocím, což následně vede k motivaci konat (například vychovatel, který přijal politicko-ideologický společenský narativ založený na disciplíně, bude k vězňům přistupovat autoritativně a represivně. Na základě hodnotového rámce obsaženém v přijatém narativu bude takové zacházení s vězňem ob-

22 HAMMACK, Phillip L.: Narrative as a Root Metaphor for Political Psychology. *Political Psychology*, 2012, roč. 33, č. 1, s. 75–103, konkrétně s. 84.

23 KOLÁŘ, P.: Metanarace národních dějin v českém dějepisectví druhé poloviny 20. století, s. 89–123, konkrétně s. 91; SNEGON, T.: Historie ve znovuzrozené volné soutěži, s. 208.

24 HAMMACK, Ph. L.: *Narrative and the Politics of Identity. The Cultural Psychology of Israeli and Palestinian Youth*. Oxford University Press, New York 2011.

25 HAMMACK, Ph. L.: Narrative and the Cultural Psychology of Identity. *Personality and Social Psychology Review*, 2008, roč. 12, č. 3, s. 222–247, konkrétně s. 231.

hajovat a zároveň i ospravedlňovat svoje represivní jednání). Tyto motivace jsou často manifestovány jako konkrétní hodnotově zabarvené cíle obsažené v jednotlivých společenských narativích. Společenské narativy tedy v sobě implicitně nesou i určitá morální ukotvení, která vycházejí nejen z myšlenek a přesvědčení v nich obsažených, ale také z jejich emočního zabarvení.²⁶

Na společenské úrovni se většinou konstruuje více společenských narativů souběžně. Jeden z nich může být v určité době dominantní a jiný k němu může představovat opoziční narativ. Tyto opoziční narativy jsou v některých vědeckých publikacích nazývány jako proti-narativy (counter narrative). Proti-narativ není pouhým opozitem, ale jeho využití je daleko komplexnější, protože člověk nikdy neopouští dominantní rámec, ale pracuje s komponenty a částmi existujícího rámce zevnitř.²⁷ V našem případě ovšem s tímto termínem nepracujeme, stavíme jednotlivé společenské narativy na stejnou úroveň s tím, že v určitých obdobích některý z nich byl dominantní, jindy společně koexistovaly vedle sebe jako alternativní „světy“ a jindy si navzájem konkurovaly. Rozložení „sil“ jednotlivých narativů záviselo na určitém společenském a politickém kontextu, přičemž narativy nejenom tento kontext přebíraly, ale samy ho i strukturovaly. Na osobnostní bázi si lidé z těchto společenských narativů vybírali, který z nich a do jaké míry zintegrují do svých individuálních narativů.

V knize také pracujeme s termínem ohrožení, neboť obecně platí, že ve chvíli, kdy společnost pocituje určitá ohrožení, mají lidé nebo celé společnosti tendenci se pevně identifikovat s jedním ze společenských narativů a ty ostatní vidět jako ohrožující či z ideologického hlediska nepřátelské. Samy velké společenské narativy v sobě většinou nesou obraz nějakého nepřítele. Často je to právě pocit ohrožení, který bychom našli za myšlenkami mnohých ideologií. Tím, že lidé tyto společenské narativy přijímají do svých individuálních narativů, přijmou i předobrazy ohrožení v nich obsažené a ty pak reprodukují. Například psycholog Phillip Hammack ukázal, jak palestinství a židovští teenageri přebírají společenské narativy svých národů, ve kterých jsou jeden druhému vyobrazeni jako hrozba, a už v takto raném věku k sobě pociťují vzájemnou averzi.²⁸ Pociť kolektivního ohrožení výrazně přispívá k reprodukci těchto vzorců v individuálních narativích, zatímco jeho absence dovoluje změnu a pak dochází k jejich odmítnutí a přijímání nových společenských narativů.²⁹ Kdybychom pokračovali ve výše uvedeném

26 TAYLOR, Charles: *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge University Press, Cambridge 1989.

27 BAMBERG, Michael – ANDREWS, Molly (eds.): *Considering Counter-Narratives. Narrating, resisting, making sense*. John Benjamins Publishing, Amsterdam – Philadelphia 2004.

28 HAMMACK, Ph. L.: Identity, Conflict, and Coexistence. Life Stories of Israeli and Palestinian Adolescents. *Journal of Adolescent Research*, 2006, roč. 21, č. 4, s. 222–247.

29 TÝŽ: Narrative and the Cultural Psychology of Identity, s. 224.

příkladu, tak ve chvíli kdy se takto vzájemně polarizovaní židovští a palestínští teenageři sešli na letním pobytu mimo své země a pod vedením psychologů se účastnili skupinových diskuzí zaměřených na odstranění pocitů vzájemného ohrožení, došlo u většiny z nich k překonání jejich národních společenských narativů a k vytvoření nového spojujícího narativu. Nicméně rok po návratu do svých zemí, kdy byli opět vystavováni rétorice národních narativů, ve kterých je jeden pro druhého hrozbou, se jejich postoje opět vrátily do souladu s národnostními narativy.

Sledováním tohoto dialogického procesu, ve kterém jednotlivci buď přebírají společenské narativy do svých individuálních narativů, nebo je naopak odmítají a místo nich se identifikují s novými nebo do té doby ne tak dominantními společenskými narativy, můžeme zachytit proces reprodukce společenského řádu, nebo naopak jeho změny.³⁰ Je neoddiskutovatelnou skutečností, že po třiceti letech od sametové revoluce a konce diktatury komunistické strany je velmi obtížné analyzovat existenci jednotlivých společenských narativů v individuálních narativech. Rozhovory s pamětníky jsou v některých případech více nebo méně ovlivněny současnými narativy. Při jejich analýze jsme tuto skutečnost samozřejmě reflektovali. Na druhou stranu často pro nás bylo překvapující, jak mnoho z tehdy dominantního společenského narativu a jeho prosazovaných hodnot v narativech pamětníků stále přetrvává. To ukazuje na skutečnost, že zavrhnout jeden společenský narativ a přijmout místo něho druhý za svůj není ani automatické, ani časté. Je to právě proto, že narativ v sobě obsahuje soubor přesvědčení, myšlenek, morálních hodnot a postojů, které se stanou součástí naší osobnosti. Obsahuje také informace o tom, co je pro nás v kontextu našeho života bezpečné a co ohrožující.³¹ Podle psychologa Dana P. McAdamse³² je náš životní narativ (to, jak rozumíme a vyprávíme svůj život) integrujícím článkem naší identity. Náš narativ dává našemu životu smysl v očích našich i v očích ostatních. Podle něj pak činíme konkrétní kroky v životě a přistupujeme k určitému chování. Změnit tak narativní přesvědčení během života je těžké právě proto, že vyžaduje přehodnocení dosavadních postojů, přesvědčení a vlastního chování. To může být pro mnohé velmi nekomfortní, může to vyvolávat různé negativní pocity, protože pak může být velmi těžké obhájit si před sebou samými naše dřívější rozhodnutí. Lidé k takovým razantním změnám, jako je přijetí jiného společenského narativu, docházejí obvykle jen ve chvílích, kdy dosáhnou bodu, v kterém jejich dosavadní narativ a z něj vycházející přesvědčení jsou

30 Tamtéž.

31 DALLOS, Rudi: *Attachment Narrative Therapy. Integrating Systemic, Narrative and Attachment Approaches*. Open University Press, Maidenhead 2006, s. 14.

32 McADAMS, Dan, P.: *The Psychology of Life Stories. Review of General of Psychology*, 2001, roč. 5, č. 2, s. 100–122, konkrétně s. 111.